

На третьому етапі відбувається свідоме розуміння вироблення навиків. Головну роль тут відіграє процес узагальнення. Завдяки довгому процесу навчання встановлюються міцні умовні зв'язки, при яких виконання технічних завдань застосовується автоматично. У центрі уваги знаходиться рішення художньої задачі в цілому.

Велику роль при формуванні вокально-технічних навичок у тренуванні (навчанні) відіграє системність та організованість. Чіткий ритм вправ, що виконуються в певній послідовності, оптимальний темп виконання сприяє злагодженості та урівноваженості системи внутрішніх процесів. Вокально-технічні вправи, що мають ритмічну форму, впливають на вироблення вокального дихання. Ритм вправ організує дихання та вчить рівномірно розподіляти його.

У педагогічному процесі формування та розвиток вокальної техніки відбувається на художньому матеріалі шляхом досягнення єдності художнього та технічного розвитку співака. Робота над художнім твором сприяє загальному творчому росту учня. Вивчаючи твори, їхній ідейно-художній зміст, студент знаходить виконавські прийоми, тобто поступово оволодіває вокально-технічними засобами (навичками) для вирішення виконавських завдань.

Таким чином, після ретельного аналізу вокального процесу можна зробити висновок, що формування вокально-технічних навичок являє собою сукупність різноманітних закономірностей, а саме, правильне та вміле володіння диханням, правильний початок співу (атака співу), правильне та вільне положення тіла та шиї, свобода фонаційних шляхів, витончена інтонація, правильна постановка звуків у регістрах (головному, грудному). Виховання вокальних навичок направлене на формування узгодженості та урівноваженості системи нервових процесів у людини, що зумовлює естетично повноцінне звучання голосу. Під вокальною технікою співу слід розуміти специфічний розвиток навиків голосового апарату, який направлений на втілення художніх завдань. Чим досконаліші вокальні навички, тим багатша палітра співака, тим цікавіше розкривається художній образ твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Станиславский К.С. Работа над собой в творческом процессе воплощения: Собр. соч.: В 9-и т. – Т. 3. – М.: Всероссийское театральное общество, 1990. – Ч. 2. – 583 с.
2. Павлов И.П. Полн. собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 4. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – 452 с.
3. Хомутова Л.Г. Створення художнього вокально-сценічного образу: Методичний посібник для співаків. – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – 53 с.

УДК 821.161.2 – 311.6.09

СЕМАНТИЧНА МНОЖИННІСТЬ ТРАКТУВАННЯ ОБРАЗУ ВЧИТЕЛЯ В РОМАНІ "ЄРУСАЛИМ НА ГОРАХ" Р.ФЕДОРІВА

Єременко О.Р., к. філол. н., доцент, Сахно Н.Ю., студент

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка

У статті автори розглядають особливості характеротворення образів учителів, художньо змодельованих в історико-філософському романі "Єрусалим на горах" Р. Федоріва.

Ключові слова: авторська концепція особистості вчителя, портрет, символічний образ маски, художня деталь.

Єременко О.Р., Сахно Н.Ю. СЕМАНТИЧЕСКАЯ МНОЖЕСТВЕННОСТЬ ТРАКТОВКИ ОБРАЗА УЧИТЕЛЯ В РОМАНЕ "ИЕРУСАЛИМ НА ГОРАХ" Р.ФЕДОРОВА / Сумской государственной педагогический университет им. А.С.Макаренка, Украина.

В статье авторы рассматривают особенности создания характеров учителей, художественно смоделированных в историко-философском романе "Иерусалим на горах" Р.Федорова.

Ключевые слова: авторская концепция личности учителя, портрет, символический образ маски, художественная деталь.

Yeremenko O.R., Sakhno N.U. SEMANTICAL PLURAL OF TREATMENT OF TEACHER'S CHARACTER IN THE NOVEL "JERUSALEM ON THE MOUNTAINS" R.FEDORIVA / Sumy State Pedagogical University named after A.S.Makarenko, Ukraine.

In the article the authors examine peculiarities of the teachers' characters, which were literary moulded in the historic-philosophical novel "Jerusalem On The Mountains" by R.Fedorina.

Key words are: authors' conceptions on the teachers' personalities, a portrait, the symbolic image of a mask, an artistic detail.

Професія вчителя – одна з найдавніших на Землі. Роль учителя в розвитку суспільства, у поступі цивілізації завжди була надзвичайно важливою: адже вчителі були носіями не тільки знань, які передавали наступним поколінням, а й моралі. Саме від учителя залежить, якою людиною стане його учень.

Якими ж рисами має бути наділений справжній учитель? Це запитання тривожить і досвідчених педагогів, і нинішніх студентів педагогічних закладів, і батьків. Відповідь на нього непроста. Адже вчитель усім своїм життям, кожним уроком, кожним вчинком, у радості й у горі має бути взірцем для своїх учнів, хоча так буває, на жаль, не завжди.

В історико-філософському романі "Єрусалим на горах" Р.Федоріва, відзначеному Державною премією ім. Т.Шевченка, художньо змодельовано образи багатьох учителів (деякі з них виокремлено рельєфно й об'ємно, інші – згадуються лише спорадично). Однак літературознавці М.Льницький, В.Качкан, О.Масляник, Т.Салига, Б.Сидоренко, увагу яких привернув цей роман, розглядали його проблематику, окремі художньо-стильові особливості тощо. Автори цієї статті мають на меті хоча б частково заповнити цю прогалину, висвітливши авторську концепцію особистості вчителя. Нашим завданням є з'ясування семантичної множинності образу вчителя в романі, виокремлення особливостей його характеротворення, окреслення нових граней в історико-літературному дискурсі вивчення творчості письменника.

У "Єрусалимі на горах" прозаїк розкриває власну світоглядну позицію на історичні події в Галичині після "золотого вересня" 1939 року. Це книга про Голгофу рідного краю, про скалічені долі тисяч людей, які пережили сталінські репресії, масовий терор, але зуміли вистояти і пустити коріння.

Одним із тих, кому "Сибір... хребет не злавав" [4, 248], хто вийшов переможцем у страшному двобої з владою, виступає в романі сільський учитель, директор школи Северин Петрович Гайдаш, який уособлює вимогливість і доброту, порядність і гуманність, розум і справедливість. Він був організатором театральних вистав, диригентом хору, скрипалем, навчав односельчан розбивати сади, заводити пасіки, плекати в "саджавках" рибу, робити компости... "Я мусив знайти все: історію, фольклор, релігію, народні звичаї, сільську господарку, кооперацію – до мене йшли люди за порадами" [4, 257], – зізнається Апостол Горопах.

Він вміє дати розумну пораду, живе не для себе, а для людей, прагне досягнути їхні страждання, захистити людську душу від викривлення, зміління. "Тисячі народних вчителів від початку століття до наших днів брали на себе роль заступника скривджених у селах і містах... Це наш обов'язок і наша робота, яку ніхто інший не переробить..." [4, 308], – говорить Гайдаш.

Автор роману не подає розлогого портрета сільського професора, але влучно характеризує його зовнішність окремими, часом іронічно стриманими штрихами, як-от: "...закукурічені вгору, кошлаті брови постійно хмурилися, а руді, сторчкуваті, короткі на два пальці вуса робити його усяк раз немовби роздратованим" [4, 11], "стрімкуваті руді брови ворухилися, як два волохаті джмелі, вверх і вниз, ніби сварячись між собою" [4, 16-17].

Та незважаючи на суворий зовнішній вигляд, серце мав м'яке, податливе. Болі односельчан були його болями, рани учнів – його ранами. Філософія Северина Гайдаша – це любов до людини, бажання й вміння захистити її й допомогти, бо кожна особистість, на його думку, – це цілий світ, у якому й сонце світить, і хмари напливають, це неповторність, різноманітність, багатство барв. Учитель розуміє, що його завдання – навчити кожного жити для добра й праці, а не вбивати один одного, навіть якщо мета – благородна, бо "не можна Добро творити через Зло" [4, 326].

Син Гайдаша Роман повірив у "більшовицький рай" і загинув за червону Україну, але коли до старого директора школи прийшла з благанням знайти могилку синів мати трьох повстанців, які, не сподіваючись на милосердя енкаведистів, застрелилися в кривці, він по-людськи зрозумів жінку, не зважив на її жорстокі слова: "Мої сини і ваш Роман... – були собі ворогами" [4, 30].

Р.Федорів – майстер влучної пейзажної деталі, суголосної обставинам і настроям героїв роману: "А вечір лежав, як мокрий лис, попід тинами й пильно слухав" [4, 30]. Цей персоналізований вечір, схожий на хитрого й підступного звіра, поглиблює атмосферу підглядання і підслуховування, недовір'я і зради. А вранці учитель, наражаючи себе на смертельну небезпеку, таки пішов до районного енкаведе у Лисичанках, щоб спитати, де поховані сини Софії Корчуватої.

Гайдаш розуміє, що немає нічого страшнішого, нічого згубнішого для людини, ніж жити в бездуховному, тоталітарному суспільстві зі штучно створеними ідолами, у суспільстві, де люди – це тільки "коліщатка" й "гвинтики" великої системи-машини; у суспільстві, що родить моральний кукіль. Водночас учитель намагається бути аполітичним. "Я не вчив ні на бандерівців, ні на комуністів. Я усіх учнів учив на людей" [4, 262], – гордо відповідає він молодикам із комсомольськими значками на лацканах піджаків, які підняли руку на старого тільки за те, що приніс на могилку зв'язкової-вчительки букет квітів.

Життя Северина Петровича немов складається з доль його учнів, яких він учив розуму, які знали кожен його крок. Учитель любив їх і перед ними ні з чим не таївся, як і вони перед ним. Гайдаш будив уяву дітей, зосереджував їхню увагу на драматичних сторінках нашої історії, говорив про високу суть мистецтва та його незнищенність, про спустошеність душ людських. Учитель вірив, що його наука проросте в кожному серці й витворить колись загальний урок добра, сконденсується в щось таке, що ніколи не вдасться понівечити й потоптати. У душах своїх учнів він намагався засвітити вогник любові до рідного краю, до історії свого народу, тому приносив чи не на кожен урок предметне "унаочнення", що могло б, на його думку, зблизити "сьогодні суших з минулими поколіннями... зблизити й пов'язати, дати... відчуті і зрозуміти, що ми, теперішні, походимо з коріння вчорашнього, і завдяки цьому... ми вічні на цій землі й незнищимі" [4, 13]. Через тридцять літ згадуватиме його колишній учень, майстер-реставратор Василь Бережан ті незвичайні уроки, коли старий учитель приносить то "купку черепків із трипільського часу", то "добре збережену плінфу", то "писану" миску гуцульського гончара, то невелике розп'яття Ісуса Христа... І чувався подивованим школярикам розпачливий крик розп'ятого на хресті, і, вдивляючись у його спотворене болем обличчям, діти пізнавали в ньому то свого односельця Ілька, повішеного "на пострах, для науки іншим", то непокірного гайдамаку, про якого розповідав історик, то самого вчителя – "ворожбита".

Автор роману вміє проникати в таїни людської душі. Звертаючись до кожного зі своїх читачів, він змушує задуматися над важливими питаннями, щоб на терезах власної совісті зважити свої вчинки, дії, слова: "Хіба ви не були дітьми? Хіба ви забули про вразливість дитячої душі... такої вразливої, як пелюстка на терновому цвіті?" [4, 14]. І знову велелюбна деталь, вкладена в уста Бережана: "Крик уявлявся мені круком". Німий крик розп'ятого чоловіка персоналізовано в образі крука, що споконвіку символізує вісника нещастя й смерті. Алітерація "р" підсилює тривожне передчуття, що зродилося у душах учнів, які "через десятиліття доросли до чужого терпіння" і змогли "уявити крик в образі крука" [4, 15]. А чорний крук таки сів і на вчителеве плече. Більшовики згадали вчителю його "гріхи" – і той пам'ятний учням урок із розп'яття Ісуса Христа, і те, що піддався намові "бандерівської вовчиці" Софії Корчуватої... Северин Гайдаш, який учив дітей "поклонятися талантам... а ще чив, що нічого на світі не пропадає: ні зло, ні добро, ні краса" [4, 43], здався на волю сільської громади, сподіваючись, що односельці стануть на його захист. Але мешканці Горопах, скуті страхом, мовчали і тоді, коли директора разом із хворою дружиною вивозили до Сибіру.

Здивуванням, розпачем, безнадією й болем крається його серце: "Я й не оглядався на салю; я не просив у людей помочі, я вірив у їхню підтримку... Але минали довгі хвилини, саля за моєю спиною німувала..., і я зрозумів, що сьогодні Горопахи не стануть мене боронити... Я не міг дивитися людям у вічі: люди не могли дивитися мені у вічі; люди мене зрадили" [4, 47]. Змовчали усі, бо за кожним стояла сім'я – діти, батьки, дружина; страх скував уста, бо на кожного був націлений кулемет...

Та Гайдаш не зламався, бо був чоловіком сміливим і гордим; сміливість і гордість прищеплював він горопаським школярам, а вони не один раз за ту науку цілували йому, ніби священику, руку. Тож учитель чекав бодай одного сміливця, який заступився б за нього, але такого не знайшлося, не підбіг до "стрибків" принаймні школярік із п'ятого класу й не спитав: "За що берете нашого директора? Що він винен?" Повернувшись із Сибіру, Северин Петрович замкнувся в собі, ходив "застібнутий на всі гудзики", боячись, що "одного дня Горопахи, підглянувши в щілину його душу, побачать її м'якою, щирою, а то й скуленою у безнадії..." [4, 12]. Але час лікує. Через літа ступить із минувшини в самотню оселю старого вчителя загиблій провідник-повстанець Опришко і дасть мудру пораду, вистраждану на рівні підсвідомості безсонними ночами й самим Гайдашем: "Гординю свою... стисніть в кулак... стисніть аж так кріпко, щоб із неї скапалося каяття" [4, 340].

Дружина Гайдаша, "пані Ірина", як величали її жителі Горопах, завинила перед енкаведе лише тим, що була вірною подругою життя колишнього директора школи. Ця жінка ніколи й нікому не вчинила зла, усіляко намагалась допомогти людям. Її доброта, внутрішнє благородство проявляються в її портреті, у здатності впливати на інших: "Ясність її очей, ніжне тихе світло, що випромінювалося з її лица, з волосся, з усієї її постаті, дивним чином переймало, переливало в себе, перехоплювало твій сум і журу й ти начебто від них увільнявся... ти випростовуєся" [4, 270].

Пані Ірина знала цілющі трави, робила з них різні відвари та мазі й лікувала кожного, хто потребував допомоги. Серед її "пацієнтів" були і бійці УПА, і енкаведисти, і односельці – вона нікому не відмовляла. Навіть під час жадливої дороги до Сибіру Ірина допомагала людям словом і зелом, підтримувала у скруті, "іноді погладжувала заслаблого долонями" [4, 271]. Доля дружини Гайдаша схожа на долю Юстини Монашки – така ж самовіддана, і така ж трагічна: Ірина помирає, не доїхавши до місця призначення.

Прозаїк переконує, що таких народних учителів, мучеників за правду, які навіть під страхом кари не відступалися від своїх переконань, мужньо несли свій хрест на Голгофу, немало. Такими виведено в романі й колишнього учителя-історика, поета Павла Ключара, який загинув, обороняючи стародавню фреску в церкві Святого Духа; і красуню-вчительку, яка виконувала обов'язки зв'язкової; і сліпого

художника Петра Грицяя, про якого з глибокою повагою говорить його вдячний учень, мистецтвознавець Василь Бережан справедливі слова: "Учитель мав право передати свій хрест, свої обов'язки учневі, це повинно статися рано чи пізно, і я мушу цей хрест нести" [4, 69].

У романі введений ще один, досить суперечливий, образ учительки з Великої України – Одарки Пилипівни, матері вбитого "западненцями" Сашка Козаченка, яка виступає своєрідним антиподом лагідної, доброї "пані Ірини", що проявляється навіть у зовнішності: "Була ростом висока, станом – тонка, під час розмови мала звичку розмахувати руками; відчувалося, що в житті була замашною і рухливою, такою, що не давала собі плюнути в кашу. Молоді її очі споглядали на світ відкрито й зацікавлено" [4, 273]. Вона приїздить у західноукраїнське село, щоб дізнатись, як загинув її син, щоб зрозуміти, "що за люди, оці западенці, котрі вистрілюють своїх доброчинів" [4, 278]. Гайдаш веде її на місце загибелі Сашка і повідає сумну історію про те, як соромливий і слухняний Михасько Несміян, на прізвисько Затичка, дане йому хлопчиками за поступливий характер, боронячи честь звалтованої енкаведистом Ступою сестри, зважився на відчайдушну помсту: стріляв у опера, а влучив у сержанта Козаченка, який заслонив його собою. А потім "п'ять автоматів і Ступів "дехтяр" дірявили хлоп'я"; "лють більшовицька заморожувала кров, засипала глибоким червоним снігом літній день, люди за тинами мовчки ридали, трималися руками за мички трави" [4, 287]. Жорстокість оперуповноваженого передано влучним оксимороном: люди "мовчки ридали", червоний сніг літнього дня. Автор із болем і глибокою симпатією говорить про доведеного до відчаю хлопчика зі збунтованою душею. За скоєне ним поплатилася уся родина: батька більшовики затовкли прикладами і кирзаками до смерті; познущалися з матері, а над головами сестричок "дірявили кулями землю" [4, 290]. І поступово учителька-"східняка" починає розуміти, що "існує велика кривда цієї землі" [4, 290], і кривда ця завдана більшовиками, і кривду цю чинив і її син, якому вона "вистелювала... барвінком дороги", що мали повести у "високості до людяності й до мудрості". Але чомусь син зблудив із "барвінкової дороги..." "Та чи ж винна в тому мати, що синова дорога "завела його, озброєного автоматом, у глухе галицьке село?..." [4, 289].

Високу шляхетність виявляють селяни, щоб не вразити материнського серця правдою. Вони "мовчали, мов німе каміння" [4, 277], ніхто не зважився сказати про Сашка нічого лихого, немов забули, що він, "ніби мисливський пес, винохував стежки, що лучили повстанське підпілля з селом..., у засідки ходив хитруючи, колами, або підсилав зрадників, і кожна його операція – це перестрілки, бої, смерті в полі та в криївках, пожежі, арешти, виселення в Сибір" [4, 277].

Щоб остаточно переосмислити пережите, Одарка Пилипівна відвідує школу. Перше, що вразило вчительку, – це портрети Т.Шевченка, які висіли в кожному класі. Для неї це було нонсенсом, оскільки у Великій Україні можновладці давно поздирали портрети Кобзаря, натомість повісивши зображення "вождів". Із цього приводу старий Гайдаш по-філософськи пояснює: "Влада приходить і відходить, а Шевченко залишається посеред дітей..." [4, 278].

Неоднозначно змальовує письменник образ вчительки української словесності Віри Кожухівської, яка через буденні клопоти "часом приходила на уроки в замизганому шляфроку, недоладно зачесана, у заляпаних кізяками солдатських черевиках; ...завжди не мала часу підготуватися до занять"... [4, 279]. Але в душі цієї, здавалося б, сіренької жіночки живе велика любов не тільки до своїх учнів, до своєї школи, а й до всієї України. Вона доводить Одарці Пилипівні, що Шевченко – не лише на шкільній стіні, "він живе в наших душах", "у серці кожного з нас" [4, 279]. На доказ правдивості її слів учні-п'ятикласники проникливо декламують перед учителькою з "Великої України" позапрограмові вірші поета.

Відбувається розмова старої вчительки з учнями класу, зокрема із Данилком. На запитання: "Що для тебе Україна?" хлопець відповідає, що це клопоть поля, завдяки якому живе його сім'я, і яке намагається вирвати з рук радянська влада. Данилко готовий із автоматом у руках захищати свою землю.

Відкриває очі Одарці Пилипівні і Северин Гайдаш, розповідаючи життєві історії дітей, батьки яких відправлені до Сибіру, розстріляні "визволителями" або ж пішли до лав УПА захищати свою землю, а їхні сім'ї живуть у постійному страхі репресій.

Одарка Пилипівна була шокована: вона стільки чула про "бандерівське" виховання, думала, що в Західній Україні вчителі виховують майбутніх повстанців, розповідаючи про самостійну Україну, вивчаючи твори, що пахнуть "буржуазним націоналізмом"... Але врешті-решт вона прозріла і відчула біль цього краю, зрозуміла, що Северин Гайдаш, Віра Кожухівська та інші вчителі прагнуть навіть у такі страшні роки дарувати дітям радісне, світле, прекрасне, вчать любити не "червону", а свою "блакитно-жовту" Україну з її трагічною історією, з її падіннями і злетами духу.

Однак учительський колектив Горопаської школи автор роману "Єрусалим на горах" змалював неоднорідним. Зламана морально ("хлопці з лісу" вбили батьків), звиродніла душею Настя стає вчителькою математики, люто ненавидить все національне. Влучне прізвисько "приліпили" їй учні – Хмура Настя, адже "ніколи не доводилось бачити, щоб вона колись посміхнулася, пожартувала; завжди

насуплена, підкреслено холодна й неприступна з стиснутими губами й неживими, немовби із зеленого скла вставленими очима..." [4, 361]. Озлоблена і самотня серед людей, вона в кожному вбачала ворога.

Хмуру Настю боялися всі, починаючи від учнів і закінчуючи її чоловіком. У романі є епізод з дитячих літ Ключара, коли він на перерві читав однокласникам вірш про святого Юрія. Так трапилося, що Анастасія Степанівна почула його першу літературну спробу і виявилась першим немилосердним критиком. Вона холодно і безжально у вічі дитині кинула, що цей вірш "виглядає смішним у наш раціональний час" [4, 362]. Коли ж хлопець спробував заперечити, Хмура Настя гнівно додала, що торба поезії не варта торби січки. Подібну безсердечність і жорстокість виявляє і перша вчителька Данила Вербень – Єва Єжанська. Коли хлопець у творі на тему "Ким ти хочеш бути, коли виростеш?" написав, що мріє стати письменником, вчителька відповіла: "...а твоя школа, хлопаку, – граблі і гній" [4, 184]. Але згодом великодушний учень, перебираючи у пам'яті минуле, прощає вчительці і, вклякнувши на її могилі, тихо змовляє "Отче наш".

Чому ж такі учителі закривалися від дітей і усього світу щитом байдужості, злості, ненависті; одягали маски, що ховали душу від учнів, рідних та близьких. Чому виявляли подібне фарисейство? Адже далеко не всі з них вірили, що радянська влада прокладе шлях до прекрасного майбутнього. Причина в безперервному геноциді проти українського народу, що викликав панічний страх, а отже, потребу захиститися, вдаючись до дволикості. Сама Одарка Пилипівна розмірковує над тим, "що в радянської людини є дві або й три душі: одна намальована напоказ, для зручності, для начальства, і для власної безпеки, друга похована в глибинах, приспана, як дитина маковинням, і спутана мотуззям... ця глибинна душа призначена для того, щоб бодай зрідка..., бодай на самоті серед життів або ж у снах людина могла б звільнитися від мотуззя і терзання..." [4, 386].

Але ж не може вчитель, що має декілька душ, засвітити в дитячому серці світлий вогник добра. Спочатку треба самому очиститися від усіх "масок", облуди, роздмухати ватру у власній душі, а й вже від неї передавати живодайний вогонь своїм учням. Саме тому Апостол Горопах – Северин Гайдаш закликає вчителів не забувати навчати дітей, що у світі є дві найвищі істини – Бог і Україна.

Отже, Р.Федорів створює цікаві та багатогранні, хоч і неоднозначні образи педагогів, розкриває перед читачами причини, що змушували їх надягати "маски" й замість "розумного, доброго, вічного" культивувати в юних душах пустоцвіт радянської ідеології. Справжнім учителем змальовано в романі старого директора школи, який наділений почуттям національної та людської гідності, живе за принципами народної моралі, свято береже духовні цінності та передає їх своїм вихованцям.

Щоб бути почутим, вчителю теж треба вміти слухати. Тож вслухаймося і вдумаймося в "Молитву учня" (автор її нам, на жаль, невідомий, що теж видається символічним, оскільки ця молитва сприймається як учнівське звернення до кожного вчителя):

Слухай мене, щоб я умів слухати.
 Поважай мене, щоб я поважав інших.
 Вір мені, щоб я повірив.
 Не принижуй мене, щоб я не принижував.
 Говори зі мною, щоб я умів говорити.
 Вибачай мені, щоб я вмів вибачати.
 Допомагай мені, щоб я став помічником.
 Не насміхайся з мене...
 Не ігноруй мене...
 Почуй мене, щоб я це відчув.
 Люби мене, щоб я умів любити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єременко О. "Єрусалим на горах" Р.Федоріва: національне буття крізь призму часопростору // Філологічні науки: Зб. наук. пр. – Частина 1. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. – С. 94-104.
2. Масляник О. Дорога до Єрусалиму: (роздуми над новою книгою Романа Федоріва) // Молодь України. – 1995. – 14 лютого. – С. 11.
3. Салига Т. Свічка на осінньому вітрі // Імператив: Літературознавчі статті, критика, публіцистика. – Львів: Світ, 1997. – С. 249-257.
4. Федорів Р. Єрусалим на горах: Роман. – Львів: Червона калина, 1993. – 501 с.